

V

ПОВСЯКДЕННЯ СУСПІЛЬНИХ ВЕРСТВ

ЗАПОВІТИ ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ НІЖИНСЬКОЇ ГРЕЦЬКОЇ ГРОМАДИ ХVІІІ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті на прикладі аналізу архівних матеріалів фонду “Ніжинський грецький магістрат” Державного архіву Чернігівської області подається характеристика заповітів — приватних за змістом актів, аналізуються елементи, що становили форму даних документів у ХVІІІ — першій половині ХІХ ст., формулюється призначення даних документів та зазначаються правові взаємовідносини між сторонами, які їх укладали. Визначаються інформативні можливості даного джерела для вивчення повсякденного життя греків м. Ніжина.

Ключові слова: греки, ніжинський магістрат, заповіти, Ніжин.

Вивчаючи і аналізуючи глобальні історичні події, життя і діяльність великих особистостей, ми часто не звертаємо уваги на життя тих, які не мали високих державних посад, казкових маєтків і визначних досягнень. А не враховуючи деякі суспільні особливості, важко пояснити причини тих чи інших історичних подій. Останнім часом в українській історичній літературі зростає зацікавлення повсякденним життям, оточенням та внутрішнім світом людини в історичному контексті. У згаданих студіях на перший план виступають масові джерела. До такого типу джерел належать заповіти, унікальність яких полягає у поєднанні двох компонентів. Найперше це тестамент — правовий акт, яким розподілялося майно і визначались спадкоємці. У той же час це — своєрідний підсумок земного життя людини.

Саме ця група документів містить цікаві і важливі відомості про повсякденне життя, а також відображає певні особливості світогляду і, відповідно, специфіку свого часу. Але цим інформація, яку можна отримати із заповітів, не обмежується. Наприклад, на основі заповітів можна вивчати родинні та сімейні відносини, а також традиції та звичаї, які були поширені в цей час і мали вплив на людину та її родину. У документах цього типу відображається оточення іноземців, атмосфера, яка панувала у їх середовищі.

Роль тестаменту як важливого юридичного документа і водночас підсумку земного існування людини зумовила його багатоплановість як джерела. Проте дослідження заповітів у сучасній історичній науці представлені нечис-

леними статтями та публікаціями. Окрім того, ці джерела фактично не використовуються дослідниками і майже не залучались до вивчення життя грецьких родів м. Ніжина та й греків загалом, хоча й наявні роботи, в яких використовувались зазначені джерела.

Вивченням заповітів займався польський історик ХІХ ст. В. Лозінський. У своїй книзі “Львівський патриціат і міщанство у ХVІ–ХVІІ століттях”¹ автор описує життя відомих львівських патриціанських родин, їх історію і діяльність. В дослідженні автор використовував значну кількість джерел, у тому числі і заповіти відомих міщан. Зокрема з їх допомогою висвітлено матеріальний рівень родин та їх членів. Загалом у своїй книзі автор намагався дослідити і показати середовище львівських міщан, передати атмосферу Львова, специфіку світогляду його мешканців (базуючись на заповітах.) Однак у праці добре висвітлено лише життя католицьких родин, відомості про впливові руські та вірменські роди є фрагментарними й уривчастими.

Польський історик С. Гжибовський у своїй статті про єврейські епітафії стверджує, що, порівнюючи заповіти поляків і євреїв, можна отримати цікаві відомості про ментальні особливості кожного з народів, порівняти стиль життя їх окремих представників, а також відмінності християнського світогляду і світогляду представників юдейського віросповідання. Дослідник зазначає, що, незважаючи на усталеність правових норм складення заповітів, між християнськими і єврейськими документами існує різниця перш за все у світосприйнятті й ставленні до життя².

Серед поодиноких розвідок, що стосуються дослідження змісту заповітів, слід зазначити роботи А. Барловської³, Л. Демченко⁴, Я. Кочеркевич⁵.

Метою даної розвідки є вивчення інформаційного потенціалу заповітів для дослідження повсякденного життя Ніжинської грецької громади.

Історія перебування греків у м. Ніжині та створення ними грецької громади бере свій початок від середини XVII ст. Саме тоді в економічному житті Української держави з'явилися грецькі купці, які поступово прибрали до рук майже всі торговельні шляхи. У цей час на території України утворився вакуум у торгівлі через те, що традиційні зв'язки було розірвано, а місцеве населення було зайняте у бойових діях. Саме греки заповнили цю лакуну. Спочатку грецькі купці приїжджали в Україну на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. почали оселятися.

Греки обрали місцем свого поселення Ніжин не випадково — він був одним з великих міст України і завдяки вдалому географічному розташуванню відігравав роль важливого торговельного центру.

Грецькі купці з'явилися в економічному житті Української держави у другій половині XVII ст. Спочатку вони приїздили сюди на певний час, а з середини 70-х рр. XVII ст. — поступово оселяються у м. Ніжині. Саме тут почала організовуватися грецька громада. Українські гетьмани та царська влада всіляко сприяли торговельній діяльності греків, надаючи їм гетьманськими універсалами та імператорськими указами значні пільги.

Сьогодні у фонді 101 — “Ніжинський грецький магістрат” Держархіву Чернігівської області зберігається 92 справи, пов'язані з духовними заповітами XVIII — першої половини XIX ст. Саме ця група документів містить цікаві і важливі відомості про повсякденне життя ніжинської грецької громади, а також відображає певні особливості світогляду і, відповідно, специфіку свого часу. Однак цим інформація, яку можна отримати з заповітів, не обмежується. Наприклад, на основі заповітів можна вивчати родинні та сімейні відносини ніжинських греків. У документах цього типу відображається оточення греків м. Ніжина, атмосфера, яка панувала у їх середовищі.

Заповіти — це невичерпне джерело відомостей про повсякденне людське життя. Вив-

чаючи його з різних точок зору і розглядаючи у різних аспектах, можна отримати відомості щодо побуту, економічного стану, складу родини та інші цінні й цікаві факти. Аналізуючи текст даних документів, його особливості, можна скласти уявлення про світогляд членів Ніжинської грецької громади, їхнє ставлення до життя та смерті, фактори, які мали значний вплив на їхнє повсякденне існування, а відповідно — світосприйняття. Нерідко заповіт ставав важливим доказом, який впливав на хід судових процесів та суперечок між спадкоємцями, а також справ, які торкалися поділу майна, підтвердження прав на маєтки, сплати боргів тощо. Їхній аналіз свідчить, що згідно з правовими нормами того часу вимагалось складення заповіту у письмовій формі, підписання спадкодавцем, виконавцем волі спадкодавця або священиком, засвідчення заповіту у судових органах.

Заповіт, як і кожний юридичний документ, мав свій визначений формуляр. Для нього характерна тричастинна структура: вступний протокол, есхатокол (зміст документа), заключний протокол.

Вступний протокол розпочинався з інвокації: “Во имя пресвятой Троицы Отца и Сына и Святаго Духа Аминь; одержимый тяжкою болезнью при старости уже лет моих, разсуждая о часе смертном, коего никто из человек пройти или минуть не может; в случае смерти моей по воле Божьей от сей болезни приключится мне могущей, за нужное нахожу будучи еще при полном моем уме и твердой памяти, сим моим духовным завещанием сделать распределение: о движимом и недвижимом имении моем собственными моими трудами приобретенном”⁶.

В інтитуляції згадувалось ім'я тестатора, прізвище чи прізвисько, рідше — його професійна приналежність, походження.

Контекст — найінформативніша частина заповіту, якій притаманні роздуми про смерть і вічне життя, розповіді (інколи детальні та емоційні) про стосунки з дітьми, дружиною, родичами, про важливі події життя тощо. Його складовими частинами були: аренда — філософські або юридично сформульовані причини складення акту, нарація — формула з визначенням стану фізичного і розумового здоров'я тестатора.

Диспозиція, основний зміст тестаменту, розпочиналась засвідченням віри і розпорядженнями щодо душі і тіла. Вона умовно поді-

ляється на декілька частин, які наявні у кожному заповіті у довільній послідовності:

- розпорядження щодо тіла: виділення сум на похорон, вказівки де і як поховати тіло;
- розпорядження щодо душі: пожертви на храми, монастирі, виділення грошових сум чи іншого майна на милостиню, обіди убогим та інші побожні вчинки;
- розподіл рухомого та нерухомого майна між спадкоємцями: перелік речей, кому з близьких і скільки віддати, а хто вже одержав свою частину;
- список кредиторів і боржників, із зазначенням заборгованих чи позичених грошових сум або речей;
- призначення ексекуторів (виконавців) заповіту та опікунів дружині, неповнолітнім дітям та незаміжнім дочкам.

Диспозиція переважно завершувалась декларацією права тестатора у випадку одужання змінити, доповнити або скасувати останню волю.

Есхатокол (заклучний протокол) складався з двох частин. Перша — підписи автора і свідків, які були присутні при укладенні документа. Вони включають прізвище, ім'я, посаду присутніх урядовців та свідків. Датація вказувала рік, місяць, день (число) складення заповіту, інколи навіть годину.

Як правило, заповіт починався з духівниці, в якій автор заповіту зазначав, де він хоче знайти останній спочинок, скільки грошей виділити на похорон, на службу Божу за упокій душі, а також на різноманітні пожертви на храм, убогим, хворим та калікам.

Інколи заповіт за своїм стилем значно відрізнявся від принципів життя того, хто складав його. А пожертви на храм та убогих були продиктовані швидше страхом перед Божим судом, смертю та вічними муками. Втра та блаженного життя вважалася найгіршою карою людини за її гріхи. І забуваючи про нього у повсякденному існуванні, вони намагалися наблизитись до нього хоча б перед обличчям смерті.

У стилі складання духівниці помітні деякі особливості світогляду людей того часу, глибока релігійність, велике значення церкви і релігії у їхньому житті. Після духівниці йдеться про розподіл майна серед дітей та близьких родичів (якщо вони були). Тут вказано, хто, скільки і що отримав, а тим, хто ще не отримав своєї частки, вона виділяється з

майна помираючого. І поза сухими даними про матеріальний рівень сім'ї, інколи, отримуємо цікаві відомості про життя родини, про стосунки між членами, про їх побут і повсякденне життя. А також про те, як впливали великі історичні події на життя звичайних людей, на їхню долю.

За переліком майна можна визначити рівень побуту та добробуту ніжинських греків. Так Іван Кліца детально перераховує, скільки він витратив на утримання своїх дітей. З його ж заповіту дізнаємося, що у нього їх було семеро: шість синів і донька. Розпоряджатися всім своїм майном заповідач дозволяє своїй другій законній дружині Анастасії Федорівні. В заповіті також наголошується: “попечению и усердия ея предоставляю произвесть воспитание, образование и пристроение к делу детей наших, равно при выдаче когда Богу угодно будет в замужье дочери дать ей приличное по ея усмотрению и произволу приданое. Сыновьям же моим завещаю иметь к матери их совершенное повинение, и самопроизвольно от нее ничего не требовать; ибо полному ея усмотрению и произволу предоставляю дать кому из них какой удел капитала. По смерти же ея, имеют они разделиться всем оставшимся движимым и недвижимым имуществом по равной между собою части; исключая того, когда бы не дай Боже за недобропорядочное поведение его мог быть удален матерью его от участия в наследстве”⁷.

Отож даний заповіт є не лише переліком майна ніжинського грека Івана Кліци. Це маленька хроніка життя однієї сім'ї, де коротко і дещо фрагментарно автор розповів про долю своїх дітей і дружини, про свої повсякденні клопоти, турботи і переживання. Це опис живою мовою про побут людей цієї епохи, який, хоча і приблизно, але передає атмосферу того часу.

Заповіт Апостола Ксиди є також важливим джерелом до вивчення соціально-побутових відносин. Опираючись на текст даного заповіту, можна припустити, що Апостол Ксида був вдівцем і не мав прямих спадкоємців. Тому своє майно він залишає своєму брату Стерію Ксиді та племінникам. Значну частину свого капіталу він заповідає на користь грецьких церков — 300 руб., для роздачі найбіднішим грецьким родинам — 200 руб. Та на придане двом бідним дівчатам з грецьких родин — 2 400 руб. 74 коп.⁸.

Іноді духовні заповіти були адресними. Про це свідчить листування між ніжинським греком Іваном Клицюю та колезьким асесором Георгієм Кравенди, з приводу духовного заповіту гречанки Ганни Єскуциної, за яким після її смерті гроші повинні бути розділені між двома дівчинами-сиротами під час їх виходу заміж. З її капіталу, що становив 2 503 руб. 88 коп. значна частина пішла на її поховання та інші богоугодні справи, після яких до виплати дівчинам-сиротам у придане залишилося лише 443 руб. 88 коп.⁹

У випадках, коли майно померлого грека було великим та передавалося у спадщину малолітнім дітям або душевно хворим, для контролю за витратою коштів з цього джерела доходів Ніжинський грецький магістрат призначав опікуна, як це було у справі про призначення опікуном над майном дітей померлої дружини ніжинського громадянина Косіора Сороскіна грека Гаджієва¹⁰.

Дуже часто в своїх заповітах греки залишали гроші бідним грекам, чим значно підтримували членів грецької громади. Прикладом цього є архівна справа 1799 р., в якій йдеться про духовний заповіт Івана Кірьянова і відшкодування сиротам грошей, які повинні були зберігатися в грецькому магістраті¹¹. Вдовам та сиротам заповідала 200 руб. Олена Гуляєва¹², 600 руб. сріблом — Павло Паскалі¹³.

Життя тоді було бурхливе і сповнене небезпек, тому заповіт іноді писався перед самою смертю. Кожна людина намагалась передати своє майно до рук тих людей, які його не втратять, а використають його доцільно і на благо собі та іншим. І кожен спадкодавець прагнув справедливо розділити майно поміж спадкоємцями. Тому досить часто людина, склавши заповіт, жила ще багато років. А за цей час змінювалися і обставини і ставлення до оточуючих її людей. Отож право змінювати зміст заповіту було необхідне, продиктоване самим життям.

Право змінювати заповіт могло використовуватись декілька разів впродовж життя. Наприклад, ніжинський грек Іван Самарджі змінював зміст свого заповіту тричі. Зберігся лише третій, який доповнює два попередніх і датується 1827 р.¹⁴.

Отже, заповіт міг змінюватися кілька разів впродовж життя, відображаючи зміни обставин буття, ставлення до світу та оточуючих. Духовні заповіти обов'язково затверджувалися Ніжинським грецьким магістратом, свід-

ченням чого є значна кількість справ у фонді Держархіву Чернігівської області під назвою: "Рапорты и прошения о подтверждении духовных завещаний".

Часто заповіти були причиною чисельних судових позовів. Прикладом цього є справа 1788 р. "Переписка с черниговским наместническим правлением по иску грека Бездоны Константина и других кредиторов к Сталевскому Юрию о вексельных долгах и наложении ареста на имущество"¹⁵. Сутність цієї справи полягала в тому, що ніжинський грек Костянтин Сталевський у своєму заповіті все своє майно заповідав дружині, двом синам та незаміжній доньці. Заміжня донька нічого не отримала. Після смерті батька старший син Юрій взяв у борг 230 руб. на два місяці і обіцяв "на греческом диалекте данным от себя" повернути борг з процентами по 1 коп. на місяць з карбованця. Однак борг своєчасно не був повернений, і тоді кредитор Костянтин Бездона звернувся до Ніжинського грецького магістрату з проханням зобов'язати Юрія Сталевського повернути борг. Магістрат в цій справі виніс рішення, що якщо боржник не поверне гроші до Різдва 1787 р., за борги забрати будинок. Сталевський на суді зазначив, що, згідно з заповітом його батька, будинок належить не йому, а родині. Тоді магістрат виніс рішення, що будинок не можна віддати за борги, тому що він має багато власників і згідно з указом Правлячого Сенату від 15 червня 1761 р. На 12 березня 1787 р. борг з відсотками склав вже 372 руб. 66 коп. І магістрат виніс рішення заключити боржника під варту. Тільки втручання і допомога родини допомогла Юрію Сталевському уникнути карної відповідальності¹⁶.

Заповіти обов'язково мали підпис заповідача або, у випадках тяжкої хвороби, його духовного отця: "Сие завещание мое от жены и детей моих да будет соблюдено во всем свято и нерушимо. Составлено оное мною по доброй воле моей в городе Нежине 1821 года марта 8 дня — к которому при упрощенных мною свидетелях подписуюсь. Нежинский грек Иван Анастасьев Клица но за слабостью по словесному и рукоданному прошению подписал я духовный его отец нежинских греческих церквей иеромонах Григорий Сихни. Что сие духовное завещание составлено нежинским греком Иваном Анастасьевым сыном Клицюю в полном его уме и памяти, и за слабостью его по его прошению подписано вместо его духов-

ным его отцом греческой нежинской церкви священником иеромонахом Григорием Сихни”¹⁷.

Загалом заповіт є цінним джерелом насамперед для вивчення побуту греків, умов їхнього життя. За описом майна, який є у заповітах, хоча і приблизно, можна реконструювати і уявити, як облаштовувались приміщення всередині, які меблі використовувались, який одяг вони носили. Заповіти подають цікаву інформацію щодо того, які тканини користувалися попитом і які були найбільш вживаними, а також інші цікаві риси, звичаї, уподобання людей того часу.

З допомогою заповітів ми маємо змогу заглянути у повсякденне, “живе” буття людей, які вже давно відійшли. Власне вони творили тогочасне суспільство, його структуру, його

життя, культуру і специфіку, та й зрештою обличчя епохи.

Вивчення повсякденного життя іноземців в Україні, специфіки їх середовища на основі заповітів потребує подальшого вдосконалення та розвитку. Це широке поле для досліджень, до того ж з великою джерельною базою. На жаль, у нашій історичній науці ця тема оминалась і не досліджувалась, або обмежувалась лише вивченням економічних сторін.

Але не забуваймо, що за визначеними шаблонами та сухим переліком майна криється яскраве та багатогранне життя членів Ніжинської грецької громади, та особлива атмосфера, яка панувала в місті. І що суспільство творили живі люди, а не сіра аморфна маса. А кожна людина, як особистість, має свій світогляд і свій світ.

Джерела та література:

- 1 Лозинський В. Львівський патриціат і міщанство у XVI–XVII століттях. — К., 1890.
- 2 Кочеркевич Я. Побут львів'ян XII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 10. — С. 56.
- 3 Барловська А. Духівниці як культурно-історичні пам'ятки XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1998. — № 1. — С. 54–59; її ж. До питання про родинні пріоритети козацької старшини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами духовних заповітів // Сіверянський літопис. — 2000. — № 1. — С. 33–36.
- 4 Демченко Л. Я. Заповіт княжни Гальшки Острозької // Острозька давнина. — Львів, 1995. — Т. 1. — С. 110–111; її ж. Тестаменти княжого роду Збараських // Архіви України. — 1996. — №. 4. — С. 26–36; її ж. Волинські тестаменти XVI ст.: дипломатичний аналіз // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 2. — К., 1997. — С. 35–65.
- 5 Кочеркевич Я. Побут львів'ян XVII ст. (джерелознавчий аналіз заповітів) // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 2003. — Т. 10. — С. 56–58.
- 6 Державний архів Чернігівської області. — Ф. 101. — Оп. 1. — Спр. 2695. — Арк. 30.
- 7 Там само. — Спр. 2695. — Арк. 30 зв.
- 8 Там само. — Спр. 4123. — Арк. 21–21 зв.
- 9 Там само. — Спр. 2866. — Арк. 1–1 зв.
- 10 Там само. — Спр. 4090. — Арк. 7.
- 11 Там само. — Спр. 2523. — Арк. 1–1 зв.
- 12 Там само. — Спр. 2794. — Арк. 12.
- 13 Там само. — Спр. 3244. — Арк. 45.
- 14 Там само. — Спр. 2988. — Арк. 37–48.
- 15 Там само. — Спр. 115.
- 16 Там само. — Арк. 43–87.
- 17 Там само. — Спр. 2695. — Арк. 31 зв. -32.

Анна Гедё

Завещания как источник по истории повседневной жизни нежинской греческой общины XVIII — первой половины XIX в.

В статье на примере анализа архивных материалов фонда “Нежинский греческий магистрат” Государственного архива Черниговской области подается характеристика завещаний — частных по форме и содержанию актов, анализируются элементы, которые составляли форму данных документов в XVIII — первой половине XIX в., формулируется назначение данных документов и подчеркиваются особенности правовых взаимоотношений между сторонами, которые их составили. Определяются информационные возможности данного вида источников для изучения повседневной жизни греков г. Нежина.

Ключевые слова: греки, нежинский магистрат, завещания, Нежин.

Anna Gedio

The testaments — private acts on the history daily life of Nizhin Greek community XVIII — first half of the XIX century

The testaments — private acts on their maintenance — are characterized on the example of analysis of the archived materials of Nizhin Greek City council fund of the State Record office of Chernigor region; the elements which made the form of these documents in the second half of the 18²⁰⁸ — 19²⁰⁸ centuries are analyzed, these documents setting is formulated and legal mutual relations between the sides/ which concluded them are marked. Determines the information capabilities of the source for the study of everyday life of the Greeks of the city.

Key words: Greeks, Nezhin magistrate, probate, Nezhyn.

